هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ
دىئالېكت ۋە شېۋىلىرى لۇغىتى

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ
دىئالېكت ۋە شېۋىلىرى لۇغىتى

تۈزگۈچى ئورۇن:

ش.ئۇ.ئا.ر ئىجتىمائىي پەنلەر

ئاكادېمىيىسى تىل تەتقىقات ئورنى

مىللەتلەر نەشرىياتى

بېيجىڭ

责任编辑：
海衣尔尼莎·肉孜
责任校对：

图书在版编目(CIP)数据

现代维吾尔语方言土语词典/新疆维吾尔自治区社会科学院语言研究所编.—北京：民族出版社，2007.3

ISBN 978-7-105-08162-2

Ⅰ.现... Ⅱ.新... Ⅲ.①维吾尔语（中国少数民族语言）—方言—词典②维吾尔语（中国少数民族语言）—俚语—词典 Ⅳ.H215.7-61

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2007)第 034989 号

出版发行：民族出版社　http://www.mzcbs.com.
社　　址：北京市和平里北街 14 号　　邮编：100013
电　　话：010-64290862（维文室）
印　　刷：民族印刷厂
版　　次：2007 年 3 月第 1 版　2007 年 3 月北京第 1 次印刷
开　　本：850 毫米×1168 毫米
印　　张：13.25
印　　数：0001-2000 册
定　　价：25.00 元
978-7-105-08162-2/Z.1317(维 59)

مەسئۇل مۇھەررىر :
مەسئۇل كوررېكتور : خەيرىنسا روزى

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىئالېكت ۋە شېۋىلىرى لۇغىتى

تۈزگۈچى: ش.ئۇ.ئا.ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل تەتقىقات ئورنى

نەشر قىلغۇچى : مىللەتلەر نەشرىياتى
ئادرېسى : بېيجىڭ شەھىرى خېپىڭلى شىمالىي كوچا 14- قورۇ
پوچتا نومۇرى : 100013، تېلېفون نومۇرى : 6429086 - 010
ساتقۇچى : جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى : مىللەتلەر باسما زاۋۇتى
نەشرى : 2007-يىل 3- ئايدا 1- قېتىم نەشر قىلىندى
بېسىلىشى : 2007-يىل 3- ئايدا بېيجىڭدا 1-قېتىم بېسىلدى
ئۆلچىمى : 850×1168م م· 32كەسلەم
باسما تاۋىقى : 13.25
سانى : 0001 - 2000
باھاسى : 25.00 يۈەن
978-7-105-08162-2/Z. 1317 (维 59)

تېما گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى: ئادالەت توختى
باش تۈزگۈچى: پەرھات مۇھەممەدئېلى جىلان
مۇئاۋىن باش تۈزگۈچىلەر: ئامىنە غاپپار، غەيرەت ئابدۇرەھمان ئوزغار
تۈزگۈچىلەر: (ئۇيغۇرچە ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە)
ئايشەمگۈل ئابدۇربىشىت، تۇرنىسا روزى، رەپقەت رەخىم، كۆرەش تاھىر، مېھرىگۈل مامۇت، ئېزىزجان ھەسەن، ياسىن تۇرسۇن ئۇلتاش.

课题组组长：阿达莱提·托乎提
主编：　帕尔哈提·吉兰
副主编：阿米娜·阿帕尔，海拉提·阿不都热合曼
编者：阿依夏木古丽·阿不都热西提，吐尔尼沙·肉孜，热甫克提·热合木，库来西·塔伊尔，米里古丽·马木提，艾则孜江·艾山，牙森·吐尔逊

试读结束：需要全本请在线购买： www.ertongbook.co

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىئالېكت ۋە شېۋىلىرى ھەققىدە ئومۇمىي بايان

پەرھات مۇھەممەدئېلى جىلان

1. ئۇيغۇر تىلىدىكى دىئالېكت ۋە يەرلىك شېۋىلەرنىڭ شەكىللىنىشى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىئالېكت ۋە يەرلىك شېۋىلىرى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ كۆپ ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا تەدرىجىي شەكىللەنگەن بولۇپ، كۆپ قاتلاملىق مەدەنىيەت تارىخىمىز بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك. ھازىرقى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تۇراقلاشقان مىللىيلىك ئالاھىدىلىكلىرى ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى تۈرلۈك ئېتنىك تەركىبلەرنىڭ قوشۇلۇشى، بۆلۈنۈش، كېيىن يەنە قايتىدىن قوشۇلۇش ۋە قىسمەن قوشۇلۇش ۋە قىسمەن بۆلۈنۈش ھەركەتلىرىنىڭ ئەسىرلەر داۋامىدا ئۈزلۈكسىز تەكرارلىنىشى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن. ئەنە شۇ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا بىرلىككە كەلگەن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەڭ مۇھىم مىللىي ئالاھىدىلىكى بولغان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسى بارلىققا كەلدى ۋە تەدرىجىي راۋاجلىنىپ مۇكەممەللەشتى.

مەلۇمكى، ئۇيغۇر تىلى ئالتاي تىللىرى ئىچىدە ئەڭ قەدىمكى ۋە ئەڭ راۋاجلانغان تىل. ئالايلى، 8-، 9-ئەسىرلەردىكى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىغا تەئەللۇق بولغان «تېرخىن مەڭگۈ تېشى» (ئورخۇن خانلىقىنىڭ تۇنجى قاغانى بولغان ئەل ئەتمىش كۆل بىلگە قاغان شەرىپىگە ئورنىتىلغان تاش پۈتۈك) ۋە «تېس مەڭگۈ تېشى» (كۆل بىلگە قاغانىنىڭ

ۋارىس ئوغلى بوگۇ قاغان شەرىپىگە ئورنىتىلغان تاش پۈتۈك) قاتارلىق يادىكارلىقلار تىلى بىلەن، شۇ دەۋرنىڭ ئالدى - كەينىدىكى يادىكارلىقلار تىلىدا گەرچە بەزى فونېتىكىلىق هادىسىلەر ئارىلاشمىلىقى كۆرۈلسىمۇ، لېكىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. 9 - ئەسىردىن كېيىنكى دەۋرلەردىكى، يەنى تۇرپان بىلەن جىمسارنى مەركەز قىلغان ئىدىقۇت خانلىقى ۋە قەشقەر بىلەن بالاساغۇننى مەركەز قىلغان قاراخانىيلار دەۋرلىرىدىكى ۋە بولۇپمۇ 13 - ئەسىردىكى چىڭگىزخان ئىستېلاسىدىن كېيىن شەكىللەنگەن چاغاتاي ئۇلۇسى دەۋرىدىكى يادىكارلىقلاردا ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق، گىراماتىكىلىق ۋە لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى خېلى زور دەرىجىدە خاسلاشقان. دېمەك، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئۆزىنىڭ كۆپ ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا، تۈركىي تىللار سىستېمىسى ئىچىدىكى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرنى داۋاملىق راۋاجلاندۇرۇپ، ئەڭ ئاخىرىدا، هازىرقى دەۋردىكى قېلىپلاشقان مىللىي تىل بولۇپ شەكىللەندى.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەڭ قەدىمكى، يەنى ئورخۇن - يېنىسەي تۈرك رۇنىك يېزىقى قوللىنىلىشتىن بۇرۇنقى هالەتلىرىنىڭ قانداق بولغانلىقى ھەققىدە پاكىتلىق ماتېرىياللارغا ئىگە ئەمەسمىز. مىللىي تىللارنىڭ ئومۇمىي تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىدىن ئېلىپ قارىغاندا شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇر تىلى ئەڭ دەسلەپكى قەبىلە ياكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقى تىلىنىڭ ئىپتىدائىي شەكلىدىن تەدرىجىي راۋاجلىنىپ مۇكەممەللەشكەن. باشقىچە ئېيتقاندا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىياتى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

ئۇيغۇر خەلقى ئۆز تارىخىدا هازىرقى موڭغۇلىيە

يايلاقلىرىدىكى ئورخۇن، سېلېنگا. تۇغلا دەريا ۋادىلىرىدىن تارتىپ تارىم، تەڭرىتاغ، ئىلى، ئالتاي ئەتراپلىرىدىكى جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ رايوندا ياشىغان تۈرلۈك ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىش، بۆلۈنۈش ۋە كېيىن يەنە باشقا ئېتنىك تەركىبلەر بىلەن قوشۇلۇش قاتارلىق مۇرەككەپ تەرەققىيات جەريانلىرىنى بېسىپ ئۆتكەن. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا ھەر قايسى تۈركىي تىللىق ئۇرۇق - قەبىلىلەر بىلەن بىرىكىشتىن سىرت، يەنە باشقا تائىپىلەر بىلەنمۇ ئوخشاشمىغان دەرىجىدە يېقىنلىشىش ۋە ئۆزئارا سىڭىشىش جەريانلىرىنى باشتىن ئۆتكۈزگەن. ئەڭ قەدىمكى دەۋرلەردىن تارتىپ ئۇيغۇر خەلقى بۈگۈنكى موڭغۇل يايلاقلىرى ۋە تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىي قاناتلىرىدىكى بوستانلىقلاردا ئوخشاشمىغان مەدەنىيەت ئەندىزىلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان تۈرلۈك ئېتنىك توپلار بىلەن قويۇق ئالاقىدە بولۇپ كەلگەن. ياۋرو - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان مەزكۇر بوستانلىقلار تارىختىكى مەشھۇر يىپەك يولىنىڭ مۇھىم تۈگۈنلىرىنى ھاسىل قىلغاچقا، شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەتلىرى ئۇچرىشىپ، ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىپ تۇرىدىغان ئاۋات ماكانغا ئايلانغان. جۇڭگونىڭ يىپەك ماللىرى غەربتىكى ئەللەرگە توشۇلىدىغان ئەنە شۇ يىپەك يولىنىڭ تۈگۈنلىرىدىكى ئۇزۇنغا سوزۇلغان مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش پائالىيەتلىرى داۋامىدا تۈرلۈك تىللارنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش جەريانلىرى جىددىيلەشتى ۋە كېڭەيدى. تارىم ۋادىسىدا ئۇيغۇر تىلى تۈرلۈك تۈركىي قوۋملەر تىللىرى ۋە ئۇلاردىن باشقا يەنە ساك، سوغدى، توخار (توخرى) تىللىرىدىن ئىبارەت شەرقىي ئىران سىستېمىسىغا كىرىدىغان قەدىمكى تىللار بىلەن ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش ۋەزىيىتىنى بارلىققا كەلتۈردى.

ئۇيغۇر تىلى ئەنە شۇنداق مەدەنىيەت ھادىسىلىرى ئىچىدە، جۇملىدىن تۈرلۈك ئېتنىك تۈركۈملەر تىللىرىنىڭ ئۆزئارا ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىش ۋەزىيىتىدە راۋاجلاندى. كېيىنكى دەۋرلەردە تەڭرىتاغ ئەتراپلىرىدىكى شەرقىي ئىران تىپىدىكى تىللارنىڭ ئىستېمال دائىرىسى تەدرىجىي تارىيىپ، ئاخىرى مەۋجۇت بولۇشتىن قالدى. ھازىر ئىلىم ساھەسىدە بۇ تىللار «تارىم ۋادىسى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۆلگەن تىللار» دەپ ئاتالماقتا. بۇ تىللارنىڭ ھەقدارلىرى ئۆزلىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا ئۆز تىللىرىنى ئۇنتۇپ، ئۇيغۇر- قارلۇق قەبىلىلىرىگە، يەنى ھازىرقى ئۇيغۇر، ئۆزبېك قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ تەركىبلىرىگە قوشۇلۇپ كەتتى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

ئوخشاشمايدىغان مەدەنىيەت چەمبىرەكلىرىگە تەۋە بولغان خەلقلەرنىڭ ئەنە شۇنداق بىرىكىش ۋە قوشۇلۇپ كېتىش ھەرىكەتلىرى جەريانىدا قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئۇيغۇر تىلى غالىب تىل بولۇپ، تۈرلۈك تائىپىلەر تىللىرىنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلىپ، ئۆزىگە قوشۇلۇپ كەتكەن ھەر قايسى قەبىلە ۋە تائىپىلەر تىللىرىنىڭ پايدىلىق ئامىللىرىنى قوبۇل قىلىپ ۋە ئۆزلەشتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ لېكسىكا تەركىبىنى بېيىتتى، تىل تاۋۇشلىرى سىستېمىسىنى كۆپ خىللاشتۇردى، گراماتىكىلىق تۈزۈلۈشىنى يەنىمۇ مۇكەممەللەشتۈردى ۋە شۇ ئارقىلىق تىلىنىڭ ئىپادىلەش ئىقتىدارىنى بارغانسېرى كۈچەيتىپ باردى.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى دىئالېكت ۋە شېۋىلەر پەرقلىرىنىڭ شەكىللىنىشىنى چۈشەندۈرۈشتە تارىختىكى ئەنە شۇنداق ئۆزلۈكسىز قوشۇلۇپ، بىرىكىپ، ئۆزئارا سىڭىشىپ كەتكەن ئېتنىك تەركىبلەرنى كۆزدە تۇتۇشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەر قايسى تەرەققىيات دەۋرلىرىدە ئۇيغۇرلار

ياشىغان ھەر قايسى بوستانلىقلاردا ئوخشاشمايدىغان دەرىجىدىكى ئىپتىدائىي تەركىبلەر جۇغلاندى. ئەنە شۇ ئىپتىدائىي تەركىبلەرنىڭ تىللىرى گەرچە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ يوقىلىپ كەتكەن بولسىمۇ، يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ بىرمۇنچە تىل تەركىبلىرىنى ساقلاپ قالغان ئاساستا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەسلىدىكى ئالاھىدىلىكلىرىگە يېڭى - يېڭى مەزمۇنلارنى قوشتى. شۇنىڭ نەتىجىسىدە ھەر قايسى بوستانلىقلاردا جۇغلانغان ئىپتىدائىي تەركىبلەرنىڭ ئۆزلىرىگە خاس تىل ئالاھىدىلىكلىرى تەدرىجىي ھالدا ئۇيغۇر تىلىدىكى دىئالېكت ۋە شېۋە پەرقلىرىنى شەكىللەندۈرۈشكە باشلىغان دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. باشقىچە ئېيتقاندا، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ھەر قايسى بوستانلىقلارنى ماكان قىلغان ئوخشاشمىغان ئىپتىدائىي تەركىبلەر تىللىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا كۆرسەتكەن ئەمەلىي تەسىرلىرى ئاساسىدا يەرلىك شېۋىلەر ۋە يەرلىك دىئالېكتلارنىڭ بىر قىسىم ئۆزگىچىلىكلىرى بارلىققا كېلىشكە باشلىغان دېيىش مۇمكىن. دېمەك، تارىخ نۇقتىسىدىن كۆزەتكەندە، ئۇيغۇر تىلىدىكى دىئالېكتلار ۋە شېۋىلەر بىر تەرەپتىن تۈرلۈك تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر تىللىرىنىڭ بىرلىككە كېلىشى، يەنە بىر تەرەپتىن باشقا سىستېمىغا تەئەللۇق بولغان تۈرلۈك قوۋملەرنىڭ قوشۇلۇپ، ئۇيغۇرلارغا سىڭىپ كېتىشى نەتىجىسىدە يەرلىك ئالاھىدىلىكلەرنى شەكىللەندۈرۈشكە باشلىغان.

مۇنداق تارىخىي شارائىتنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىئالېكت - شېۋىلەرگە ئايرىلىشىدىكى مۇھىم ئاساسلارنىڭ بىرى دېيىشكە بولىدۇ. بۈگۈنكى ئۇيغۇر مىللىتىنى تەشكىللىگەن ئاشۇ ئىپتىدائىي تەركىبلەر تەبىئىي ھالدا ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى تىل ئالاھىدىلىكلىرىنى بىر پۈتۈن مىللىي تىلىمىز ئىچىگە ئېلىپ كىرگەن ۋە ئەۋلادتىن -

ئەۋلادقا داۋاملاشتۇرۇپ ساقلاپ كەلگەن. مىللىي تىل بىرلىككە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىنمۇ تىلدىكى خاسلىق ۋە ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلەر دىئالېكت ياكى شېۋە ئالامەتلىرى تەرىقىسىدە خېلى ئۇزاق دەۋرلەرگىچە يوقىلىپ كەتمەيدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى دىئالېكت ۋە شېۋىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە ئۇزاققىچە ساقلىنىشىدىكى يەنە بىر مۇھىم ئاساس شۇكى، ئۇيغۇر خەلقى ناھايىتى بۇرۇنلا كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇش شەكلىدىن ئايرىلىپ، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان ۋە شەھەر مەدەنىيىتىنى ئۆزلەشتۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن، ھەر قايسى شەھەرلەر ۋە ئەتراپىدىكى ئېكىنزارلىقلارنى ئاساس قىلىپ تۇراقلاشقان يېڭچە ئىقتىسادىي بىرلىكلەر بارلىققا كەلدى. مۇنداق ئايرىم-ئايرىم ئىقتىسادىي بىرلىكلەردىن تۈزۈلگەن ھەر قايسى يۇرتلاردىكى ئىجتىمائىي ئىگىلىك دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا-تىجارەتنى ئاساس قىلغان فېئوداللىق جەمئىيەتلەرنىڭ ئورگانىك قۇرۇلمىسىنى شەكىللەندۈرگەن. مەلۇمكى، فېئوداللىزم جەمئىيەتلىرىدىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك خۇسۇسىيىتى بېكىنمە ھالەتتىكى ناتۇرال ئىگىلىكتىن ئىبارەت. شىنجاڭدىكى ھەر قايسى يۇرتلاردا يىلتىز تارتقان مۇشۇنداق بېكىنمە ھالەتلەرنىڭ بىر نەچچە ئەسىرلەرگىچە داۋاملىشىشى نەتىجىسىدە شۇ يۇرتلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ تىللىرىدىمۇ تەدرىجىي خاسلىشىش جەريانى ئىلگىرى سۈرۈلدى.

تىلنىڭ تەرەققىيات تارىخى بىلەن شۇ تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقنىڭ ئىگىلىك تەرەققىياتىنى سېلىشتۇرۇپ قارىغاندا شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئىگىلىكنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن ئىبارەت تۇرمۇش ئۇسۇلىنى ئۇزاققىچە داۋاملاشتۇرغان خەلقنىڭ تىلى بىر قەدەر مۇقىم بولۇپ،

试读结束：需要全本请在线购买： www.ertongbook.com

دىئالېكت ياكى شېۋە پەرقلىرى ئاساسەن كۆرۈلمەيدۇ، چۈنكى كۆچمەن خەلقلەر تۇرمۇشىدىكى توپلىشىپ ياشاش ئادىتىدىن ئىبارەت ئىجتىمائىي ئامىل ئۈزلۈكسىز تۈردە تىلنىڭ مۇقىملىقىنى قوغداپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، شەھەرلىشىش جەريانى بىر قەدەر كېيىنرەك ئەمەلىيلەشكەن ئەنئەنىۋى چارۋىچى خەلقلەردىن قازاق ۋە قىرغىزلارنىڭ تىللىرىدا دىئالېكت ياكى شېۋە پەرقلىرى ئاساسىي جەھەتتىن بايقالمايدۇ.

ئەكسىچە، شەھەرلەشكەن خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرى كۆپ خىل ۋە مۇرەككەپ بولۇپ، بىر تەرەپتىن مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش نەتىجىسىدە داۋاملىق تۈردە سىرتنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن ئوتتۇرا ئەسىردە شەھەرلەر ۋە يېزىلاردىكى ئاھالىلەر ئاساسەن ئۆز يۇرتلىرىدا بېكىنىپ، باشقا يۇرتلاردىن ئايرىلىپ ياشايدۇ. مانا مۇشۇنداق نىسپىي ئايرىملىقنى شەرت قىلغان ئىجتىمائىي ئامىللار ھەر قايسى يۇرت ئاھالىلىرىنىڭ تىلىدا ئۆزگىچە خاسلىشىش جەريانلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. مەسىلەن، بىر نەچچە ئەسىرلىك شەھەر ۋە يېزا مەدەنىيىتى مۇھىتىدا ياشاپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك مىللەتلىرىنىڭ تىللىرىدا دىئالېكت ۋە شېۋە پەرقلىرى ئالاھىدە روشەن ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر تىلىدىكى دىئالېكت ۋە شېۋىلەرنىڭ شەكىللىنىشى تىلىمىز تەرەققىياتى جەريانىدىكى تارىخىي ھادىسە بولۇپ، ئەجدادلىرىمىز قەدىمكى كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ توپلىشىپ ياشاش ئادىتىنى تاشلاپ، دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىگە قەدەم قويغاندىن كېيىنكى شەھەرلىشىش دەۋرىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

ئۇيغۇر تىلى تارىخىدا مۇنداق قوش يۆنىلىشلىك

تەرەققىيات جەريانىنى پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ: بىرىنچىدىن، قەدىمكى ۋە ئالدىنقى ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدىكى ئاتالمىش «يىپەك يولى» ئۇيغۇر يۇرتلىرىنى تاشقى دۇنيا بىلەن باغلاپ، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلى بىلەن چەت تىللارنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش ۋەزىيىتىنى ياراتتى؛ ئىككىنچىدىن، شىنجاڭدىكى كونا فېئودال بەگلىكلەرنىڭ بۆلۈنمە-بىكىنمە ھالىتى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىچكى جەھەتتىكى مەركەزگە ئىنتىلىش ۋە ئۇيۇشۇش كۈچىنى سۇسلاشتۇرۇپ قويىدى. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇر تىلىدا ئىلگىرىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تېرىقچىلىق قىلغان قەبىلىلەر تىللىرىدىكى نىسبەتەن پۈتۈن خاسلىقلار كېيىنكى دەۋرلەردە ئوخشاشمىغان دەرىجىدە تەكشىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىغا تارقالغان ھەر قايسى بوستانلىقلاردىكى يۇرتلارنى مەركەز قىلغان يىغىنچە ۋە نىسبەتەن پارچىلانغان خاسلىقلار بارلىققا كەلدى. ئەنە شۇ پۈتۈنلۈكتىن پارچىلانغان خاسلىقلار بۈگۈنكى ئۇيغۇر تىلشۇناسلىق ئىلمىدە «دىئالېكتلار» ۋە «يەرلىك شىۋىلەر» دەپ ئاتالماقتا.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى دىئالېكت ۋە يەرلىك شىۋىلەرنىڭ جۇغراپىيىلىك تارقىلىش مەنزىرىسىدىن قارىغاندا، تەكلىماكاننىڭ ئەڭ چەت جايلىرىغا جايلاشقان لوپنۇر ۋە خوتەن رايونلىرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ تىللىرى ئۆزلىرىنىڭ بىر قەدەر گەۋدىلىك بولغان خاس ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئايرىلىپ، باشقا يۇرتلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ جانلىق تىللىرىغا نىسبەتەن خېلى روشەن سېلىشتۇرما ھاسىل قىلىدۇ. بۇ ئىككى يۇرتنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى بىر قەدەر چەتتە بولغانلىقى، ئۆتمۈشتە قاتناش قولايسىز، ئىقتىساد قالاق بولغانلىقى ئۈچۈن باشقا يۇرتلار بىلەن بولغان بېرىش-كېلىش ئالاقىلىرى ئانچە راۋاجلانمىغان، ئۇچۇر ئالماشتۇرۇش كەمچىل بولغان. بۇ خىل

ئالاھىدە بىكىنمە ھالەت ئۇزاق داۋاملاشقان بولغاچقا، لوپنۇر ۋە خوتەن ئەتراپلىرىدىكى جايلاردا تىل تەرەققىياتى ئۆزگىچە خاس يوللار بىلەن راۋاجلىنىپ، ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلەرنى شەكىللەندۈرگەن. شىنجاڭنىڭ باشقا رايونلىرىدىكى تىل مۇھىتىدىن بىر قەدەر كۆپرەك پەرقلىنىدىغان مۇنداق ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلەر ئەڭ ئاخىرىدا خوتەن ۋە لوپنۇر دىئالېكتلىرىنى بارلىققا كەلتۈردى.

دېمەك، ئۇيغۇر تىلىدىكى دىئالېكتلار ۋە يەرلىك شېۋىلەرنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرىنى مۇنداق ئۈچ نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن: (1) ئۇيغۇر مىللىتىنى تەشكىل قىلغان تۈرلۈك ئېتنىك تەركىبلەر ئۆزلىرىنىڭ نۇتۇق پائالىيىتىدىكى، جانلىق تىلدىكى خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ قالغان. (2) ئۇزاق داۋاملاشقان ناتۇرال ئىگىلىك ئاساسىدىكى فېئودالچە بىكىنمە ھالەت ھەر قايسى يۇرت ئاھالىلىرىنىڭ جانلىق تىلىدىكى يەرلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى يېتىلدۈرگەن. (3) تەكلىماكان ۋە جۇڭغارىيە چۆللىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك شەرتلىرى ھەر قايسى يۇرت ئاھالىلىرىنىڭ ۋە بولۇپمۇ خوتەن، لوپنۇر رايونلىرىدىكى ئاھالىنىڭ باشقا يۇرتلار بىلەن بولغان تىل ئالاقىسىنى چەكلەپ تۇرغان.

يۇقىرىدا سۆزلەنگەنلەردىن شۇنداق خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى دىئالېكت ۋە شېۋىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە ھازىرغا قەدەر ساقلىنىپ تۇرۇشى تارىخىي ۋە جۇغراپىيىلىك شەرتلەرنى ئاساس قىلغان.

2. ئۇيغۇر تىلى ۋە دىئالېكت - شېۋىلىرى ئۈستىدىكى ئىلمىي خىزمەتلەرگە بىر نەزەر

ئۇيغۇر تىلى ۋە دىئالېكت - شېۋىلىرى ھەققىدىكى ئەڭ بۇرۇنقى تەتقىقات ئىزلىرىنى بۈيۈك ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد

كاشغەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» سەرلەۋھىلىك كاتتا ئىلمىي ئەسىرىدىن ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ. مەھمۇد كاشغەرى ئۆزىنى يىللىق قېتىرقىنىپ تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق 11 - ئەسىردە مەۋجۇت بولغان بارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تىللىرىدىن بىرىنچى قول ماتېرىياللار ئاساسىدا سېلىشتۇرما تەتقىقات ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئۆزىنىڭ مەزكۇر ئەسىرىنى يېزىپ چىققان. تۈركىي تىللار، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلى ساھەسىدە نۇرغۇن ئىلمىي خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن ئاتاقلىق رۇس ئالىمى ن. ئا. باسكاكوۋ بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «تۈركىي تىللارنىڭ تەتقىق قىلىنىش تارىخىدا سېلىشتۇرما ئۇسۇلىنى ۋە بەزەن ساھەلەردە تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇلىنى قوللىنىپ سىنتېز قىلىشقا ئىنتىلىش بۇندىن خېلى بۇرۇنلا كۆرۈلگەن ئەھۋال ئىدى.

تۈركىي تىللار ساھەسىدىكى سېلىشتۇرما تەتقىقاتنىڭ پېشۋاسى، 11 - ئەسىردىكى ئاتاقلىق ئالىم، «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ ئاپتورى مەھمۇد كاشغەرى ئىدى. مەھمۇد كاشغەرى سېلىشتۇرما ئاساستا ئۇيغۇر تىلىدىن مىساللارنى كەلتۈرىدۇ. بۇ تىل دىۋاندا تۈركىي تىل ياكى خاقانىيە تۈركلىرىنىڭ تىلى دېگەن ئاتالغۇ بىلەن تەرىپلەنگەن. شۇنداقلا، قىپچاق، ئوغۇز تىللىرىدىن ماتېرىياللار كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ تىللار ئۆزئارا پېقىنلاشتۇرۇلىدۇ ۋە ئۇيغۇر تىلىغا قارشى قويۇلۇپ، ئۇيغۇر تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇلىدۇ...

ئۇ زاماندىكى ئەدەبىي تىل ئۇيغۇر تىلى ئىدى، ياكى ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، مەھمۇد كاشغەرىنىڭ تىللار تىزىملىكىدە يېزىلىشىچە، ئۇيغۇر- قارلۇق قەبىلىلىرىدىن ۋە ئۇرۇقلىرىدىن تەركىب تاپقان خاقانىيە تۈركلىرىنىڭ تىلى ئىدى...

شۇنداق قىلىپ، مەھمۇد كاشغەرىنىڭ دىۋانى ئادەتتىكى

سىلىشتۇرۇش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، بەلكى لېكسىكا ۋە گراماتىكا ساھەلىرىدىمۇ سېلىشتۇرما تەتقىقات ئۇسۇلىنىڭ قوللىنىلغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. دىۋاننىڭ ئاپتورى ئەنە شۇنداق سېلىشتۇرۇشقا تايىنىپ، ھەر قايسى تىللارنىڭ ئۆزئارا تۇغقانلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئېنىقلايدۇ①.

دېمەك، «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇر تىلى، يەنى كاشغەر دىيارىنى مەركەز قىلغان خاقانىيە تىلى 11 - ئەسىردىكى بارلىق تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ۋە ئۇرۇقلارنىڭ ئەدەبىي تىلى ئىدى. بۇنىڭغا ئاساسەن شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئەينى دەۋردىكى قاراخانىيلار زېمىنلىرىدە ياشىغان باشقا قەبىلىلەرنىڭ تىللىرى خاقانىيە تىلىغا سېلىشتۇرما بولغان ھالدا ئۆزلىرىنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە ئىدى. ئەنە شۇ يەرلىك ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىر قىسىم ئەڭ مۇقىم ۋە تۇراقلىق ئامىللىرى ئەسىرلەر داۋامىدا ساقلىنىپ كېلىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى شېۋىلىرىدە ياكى دىئالېكتلىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بولۇشى مۇمكىن.

مەھمۇد كاشغەرى خاقانىيە تۈركچىسىدىن ئىبارەت ئورتاق ئەدەبىي تىلدىن پەرقلىق سۆزلەيدىغانلارنى تىلغا ئالغاندا، «ئۇلارنىڭ تىلىدا بۇزۇقلۇق بار» دەپ ئەسكەرتىدۇ. شۇنداقلا، «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى بايان ۋە تەسۋىرلەردىن خاقانىيە تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن يەرلىك تىل ئالاھىدىلىكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنىڭ چوڭ بولمىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. مەھمۇد كاشغەرى مۇنداق دەيدۇ: «ئەسلى سۆزلەردە پەرق ئاز بولىدۇ. سۆزلەردىكى پەرقلەر بىر قانچە ھەرپلەر ئورنىغا باشقا ھەرپلەرنىڭ ئالمىشىپ كېلىشىدە ياكى چۈشۈپ قېلىشىدا كۆرۈلىدۇ»②. بۇ بايانىدىن شۇنى چۈشىنىمىزكى، 11 - ئەسىردە ياشىغان ھەر قايسى تۈركىي

قەبىلىلەر ۋە ئۇرۇقلارنىڭ تىللىرىدىكى ئاساسلىق پەرقلەر سۆزلەردىكى تاۋۇش ئۆزگىرىشلىرىگە مۇناسىۋەتلىك فونېتىكىلىق مەسىلىلەردە كۆرۈلگەن. مەسىلەن، خاقانىيىلىكلەر «ئىلمان سۇ» دېگەننى «يىلىغ سۈۋ» دېسە، ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار «ئىلىغ سۈۋ» دېگەن ۋە باشقىلار. بىزنىڭ هازىرقى جانلىق تىلىمىزدىمۇ بۇ سۆزنىڭ «ئىللىق» ۋە «يىللىق» تىن ئىبارەت ئىككى خىل ۋارىيانتى تەڭلا ساقلىنىپ كەلمەكتە.

مەهمۇد كاشغەرى يەنە مۇنداق دەيدۇ: «قەشقەردە كەنچەكچە سۆزلىشىدىغان يېزىلار بار. شەهەر ئىچى خەلقى خاقانىيە تۈركچىسى بىلەن سۆزلىشىدۇ»③. بۇ بايانىدىن بىز ئەينى دەۋردىكى قەشقەر شەهەر ئىچى خەلقىنىڭ تىلى بىلەن شەهەر ئەتراپىدىكى يېزىلاردىكى ئاهالىلەرنىڭ تىللىرى ئوتتۇرىسىدا يەرلىك شېۋە پەرقلىرىنىڭ بولغانلىقىنى چۈشىنىمىز.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا يەنە مۇنداق دېيىلىدۇ: «خوتەنلىكلەر بىلەن كەنچەكلەر سۆزنىڭ بېشىدىكى ‹ ا — ئەلىف› نى ‹ه — h› غا ئالماشتۇرىدۇ... مەسىلەن: تۈركلەر (خاقانىيىلىكلەرنى دېمەكچى) ‹ئاتا› دېسە، ئۇلار ‹هاتا› دەيدۇ؛ تۈركلەر ‹ئانا› دېسە، ئۇلار ‹هانا› دەيدۇ»④.

مەهمۇد كاشغەرى يەنە «ئوغۇزلار ئەمىر تېكىننى هەمىر تېكىن دەيدۇ» دېگەننى تىلغا ئالىدۇ.

يۇقىرىقىدەك، سۆز بېشىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىغا «ه» تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشىدەك فونېتىكىلىق هادىسە بۈگۈنكى قەشقەر، ئاتۇش ۋە كەلپىن شېۋىلىرىدە هازىرغا قەدەر ساقلىنىپ كەلمەكتە. بۇ شېۋە رايونىدىكىلەر «ئابدۇرېهىم» دېگەن كىشى ئىسمىنى «هابدۇرېهىم» دەپ، «ئابدۇللا» دېگەننى «هابدۇللا»، «ئېزىز» دېگەننى «هېزىز»، «ئەقىدە» دېگەننى «هەقىدە» دەپ تەلەپپۇز

试读结束：需要全本请在线购买： www.ertongbook.com